

Відгук
про дисертацію **КОВАЛЕНКО НАТАЛІЇ ДМИТРІВНИ**
**«ФРАЗЕОЛОГІЯ В ДІАЛЕКТНОМУ МОВЛЕННІ:
АРЕАЛЬНЕ ВАРПЮВАННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ»**,
подану на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук
зі спеціальності 10.02.01 – українська мова (Київ, 2021)

Дослідження діалектної фраземіки, що помітно активізувалося в кінці ХХ - на початку ХХІ ст., проходить у двох напрямках. Це, по-перше, накопичення емпіричного матеріалу, позначеного новизною семантики фразеологічних одиниць, образним осмисленням дійсності, нетрадиційним використанням символіки лексем; по-друге, апробація нових методик аналізу ареальної фраземіки. Усе це стало предметом розгляду першого розділу дисертації Н. Д. Коваленко «Фраземіка українських говірок: стан і проблеми досліджень» (див. сс. 44 – 117), що присвячений опису теоретичних засад вивчення фразеологізмів діалектного мовлення. Зокрема, дисертантка не безпідставно доводить, що основними напрямками вивчення структурно-семантичних характеристик і національно-культурної специфіки фразеологізмів, як це можна помітити в сучасних роботах, є дослідження регіонального складника компонентів, які усталилися в структурі фразем або поширені за її межами; вивчення метафоричних основ внутрішньої форми вислову, а також етнолінгвістичні описи з орієнтацією на усталені національно-культурні еталони в певному мовному соціумі (с. 47).

Складність наукового вивчення особливостей значення, структури, компонентного складу та функціонування більшості фразем говіркового мовлення дослідниця вбачає у відсутності достатньо повної фактичної бази з усіх ареалів України, хоч спроби зафіксувати сталі народні вислови фольклористами, етнографами та дослідниками датуються початком ХІХ ст.

Фразеологічну систему окремої говірки чи говору Н. Д. Коваленко кваліфікує як результат дії різних мовних і позамовних чинників, куди зараховує взаємодію діалектної фраземіки з тією, що функціонує в літературній мові, у суміжних чи віддалених говорах, інших мовах та ін.

Відсутність об'єктивної картини фраземного фонду наріч, говорів та говірок створює перешкоди в дослідженнях фразем різних територій у зіставному, структурно-типологічному та ареальному аспектах. Існує потреба і в загальних дослідженнях усього українського континууму, і в описі складу та функціонування фразем у межах окремого говору.

У дослідженнях діалектних фразем та фразеологічної системи групи говірок використовують наразі традиційні методи: 1) описовий; 2) зіставний; 3) лінгвогеографічний. Опис фразеологічного корпусу окремих говорів української мови здійснено в різних обсягах, переважно аналізують семантику та види варіювання.

При аналізі формування фразеологічного корпусу говірок Н. Д. Коваленко зупиняється передусім на поясненні поняття „фраземна деривація”, під якою одні дослідники розуміють творення фразеологізмів на базі слів і словосполучень (М. Т. Демський) або на основі вже наявних у мові фразеологічних сполук (Ю. О. Гвоздарьов, А. М. Емірова, С. М. Денисенко), інші – утворення фразем на базі сталих мовних висловів (А. М. Бушуй, В. Д. Ужченко). Авторка дисертації вважає, що фразеологічна деривація – це сукупність усіх процесів і способів утворення фразем, тобто фразеутворення в широкому розумінні слова (с. 60). Актуальними, на її думку, є такі способи творення фразем: 1) „нарощування” слова компонентами прямого значення; 2) фраземна інтеграція; 3) фраземна диференція; 4) переосмислення компаративних словосполучень; 5) переосмислення значень вільних словосполучень (с. 60).

Це дозволило дисертантці констатувати, що домінантним конструктором діалектних, як і українських літературних фразем, є цілісне фраземне значення, що виникає внаслідок образного переосмислення дериваційної бази (слова, словосполучення). Шляхи творення українських фразеологізмів різних говорів однакові, хоч існують певні відмінності, пов'язані насамперед з тим, що фраземи творяться на базі лексичного матеріалу, а він істотно

різниться. Спостереження засвідчили, що фразеологічні ареали значно ширші від ареалів лексичних.

Опис застосування зіставного методу в ареальній фразеології дозволив дисертантці продемонструвати, що фразеологічні системи говіркового мовлення відбивають передусім загальноукраїнські фразеотворчі процеси, проте спостерігаються і властиві лише говіркам ознаки. Зокрема, фразеологічній системі віддалених говірок притаманне вживання регіоналізмів, варіювання, відносна мобільність форми й варіативність значення. Аналіз підтвердив належність територіальних фразем до єдиного українського діалектного простору та засвідчив адаптацію деяких одиниць із зархаїзованою семантикою в сучасному мовленні говірконосіїв.

Фразеологія говірок безперервно живить мовлення влучністю змісту, експресивно-емоційною забарвленістю, варіантністю та синонімічністю. В основі образності народних фразеологізмів лежать спостереження над рослинами й тваринами, над життям і поведінкою людини.

У першому ж розділі Н. Д. Коваленко доводить, що актуальним було й залишається питання записування та особливостей фіксації фразеологізмів територіального мовлення. Для кращого розуміння семантики фразем дослідниця радить використовувати методика автокоментування й орієнтацію на монологічне мовлення з елементами інтерв'ю, що особливо важливі для ґрунтовних студій української діалектології, фразеологічної системи говорів зокрема. Ми погоджуємося з дисертанткою, що тексти-автокоментарі дозволяють не тільки максимально повно зафіксувати все розмаїття мовних одиниць (з передбачуваною чи неочікуваною семантикою, уживаннями тощо), але й скоротити час експедиційної роботи. Для вивчення фраземіки говірок такі тексти є надійним та інформативним джерелом, можуть слугувати матеріалом і для інших суміжних галузей і наук (психолінгвістики, етнолінгвістики, когнітивної лінгвістики, соціолінгвістики, психології та ін.). Усне мовлення носіїв говірки виразно демонструє колективно сформований ментальний простір українців, їхню

етнічну свідомість, моральні принципи, соціокультурний досвід.

Дієвість та перспективність використання методики автокоментування підтверджено й тим, що, розтлумачуючи запропоновані дослідником лексеми, діалектоносії, навіть не знаючи конкретних значень тих чи тих слів, часто пригадують не один, а кілька фразеологізмів із цією лексемою, що вможливило розширення емпіричної бази та фіксування всього розмаїття мовних одиниць (с. 102).

У другому розділі «Інформаційна достатність емпіричної бази фразеології українських говірок» (див. сс. 119 – 164) дисертантка аналізує фраземіку, засвідчену загальномовними словниками української мови («Словарем української мови», співукладачем, упорядником і редактором якого був Б. Грінченко; словником Матвія Номиса (Симонова) «Українські приказки, прислів'я, і таке інше», де використано матеріали ряду тогочасних збирачів фольклору: О. Маркевича, В. Білозерського, М. Білозерської, О. Лазаревського, П. Куліша, Ф. Богуславського, П. Огієвського та ін.; «Галицько-руськими народними приповідками» І. Франка; «Українським стилістичним словником» І. Огієнка і «Словником слів, у літературній мові не вживаних» цього ж автора). Предметом опису також стали: «Словник західнополіських говірок» Г. Л. Аркушина, «Гуцульські світи. Лексикон» і «Лексикон львівський: поважно і на жарт», лексикографічні видання Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, «Мовний портрет села Тюдів» М. І. Голянич, «Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області)» Ю. Піпаша, Б. Галаса.

В окремому підрозділі дисертантка подає матеріал сучасних фразеологічних словників говорів української мови. Особливо вагомим доробком є, як уважає Н. Д. Коваленко, публікація регіональних словників, до складу яких входять власне діалектні фраземи і такі, що вживаються в сучасній українській літературній мові. До цих праць дослідниця відносить: «Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини»

Н. Д. Вархол, А. О. Івченка, «Фразеологічний словник лемківських говірок»
Г. Ф. Ступінської, Я. В. Битківської, «Словник стійких народних порівнянь»
О. С. Юрченка, А. О. Івченка, «Фразеологічний словник говірок Нижньої
Наддніпряниці» В. А. Чабаненка, «Сказав як два зв'язав. Народні вислови
та загадки із західного Полісся і західної частини Волині» Г. Л. Аркушина,
«Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу»
В. Д. Ужченка, Д. В. Ужченка, «Словник стійких зворотів бойківських
говірок» М. Д. Матієва, «Із народу не викинеш: Діалектний словник
фразеологізмів», «Що сільце, то нове слівце: словник фразеологізмів
Західного Полісся», «Говорити як медок варити : словник фразеологізмів
Західного Полісся та суміжних територій» З. С. Мащук (с. 140).

Це дає можливість Н. Д. Коваленко зробити таке узагальнення:
у мовленні постійно продукуються закодовані у внутрішній формі фраземи,
які не тільки з'являються в певній культурі, а й зберігають узагальнене
надслівне вираження елементів етнокультури.

Фіксація та опис фразеологізмів лінгвістичних ареалів української
мови є важливим і невідкладним завданням діалектологів з огляду на
існування великої кількості чинників (лінгвальних і позалінгвальних),
здатних впливати на сучасну мовленнєву ситуацію.

Окремі зауваги дослідниця зробила про фразеологію в лінгвістичних
атласах та текстах зв'язного мовлення. У регіональних атласах важливими є
фіксація зразків говіркового мовлення з дотриманням апробованих правил
транскрипції, орієнтація на автокоментування, яке особливо цінне у
з'ясуванні слів із «затемненою» семантикою. Записи народних висловів,
прикмет, пояснень допомагають у підтвердженні чи спростуванні, уточненні
наукових висновків у галузі фразеології говорів.

Ми погоджуємося з дисертанткою в тому, що усна форма як
першоджерело транскрибованих дослідниками текстів-оповідей уможливорює
витворення чи репродукцію великої кількості нових слів і відтінків їхніх

значень, словоформ, вигуків елементів, сталих виразів, семантика та вживання яких можуть бути неочікуваними.

У живому говірковому мовленні, антропологічному за характеристиками, діалектоносій є виразником етнічної свідомості, колективних знань, але в текстовій тканині чітко простежуємо індивідуальність мовця зі спектром відчуттів і почуттів, емоцій, особистого досвіду, ставлення до чогось або когось тощо.

Деякі відмінності у сприйнятті одного й того самого фразеологізму, його семантики та прагматики спостережено і на рівні діалектного мовлення, і літературної мови, так і в площині різних говірок та говорів.

У текстах виявлено фразеологізми, які деталізують, уточнюють семантичні відтінки вжитих номенів, а особливо абстрактних значень; точно передають емоційні стани; концентрують головну думку, але потребують роз'яснень семантики; можуть утворювати градаційну шкалу вияву ознак через використання кількох фразем в одній фразі; уживаються з усвідомленням їхнього походження, що ґрунтується на великому досвіді та знаннях етносу. Варіанти засобів вираження конкретного повідомлення в усній комунікації підтверджує вільне володіння носіїв говірок усіма вербальними можливостями.

Загалом обсяг і якість інформації про фразеологію українського діалектного простору такі, що дають змогу уявити ідеографію, склад української діалектної фразеології, формальне й семантичне варіювання, змодельовати багато елементів картини світу українців. Водночас наявна емпірична база відкриває перспективу її вибіркового поповнення (за окремими значеннями, фразеологічними моделями, елементами структури тощо).

У третьому розділі «Евристичний потенціал фразеологізмів для мовознавчих досліджень» (див. сс. 185 – 283) передусім дисертантка розглядає фразеологізми як матеріал для досліджень фонетичних рис говірок. Зокрема, на прикладах говірок із подільського та суміжних ареалів вона

демонструє збереження у фразеології територіальних мовленнєвих особливості (акцентуаційних, які стираються у мовленні поза межами виразу або мають інші вияви в літературному стандарті, наприклад, у подільських говірках: *с'тати йак 'подушка* 'погладшати'; явища сильного «укання», часто повне заступлення ненаголошеного [о] звуком [у], що підтверджують тексти різних часових зрізів та приклади вживаних фразеологізмів *пожуу'т'іти йак в'іск* 'мати поганий вигляд через хворобу'; вимова [р] на місці [р'], що й спостережено у сталих виразах: *поче'рво'н'іти йак бу'рак* 'почервоніти від сорому'; вживання [ц] у кінці слів на місці [ц'] у живому мовленні, що відбивається у фонетиці компонентів фразеологізмів подільських говірок на захід від р. Студениця: *'важний 'пурец* [КА], *ве'ликий 'пуре'ц* 'про чванливу людину' та ін.

Не менш важливими, на думку дослідниці, є й аналіз регіонального складника компонентів, які усталилися в структурі фраземи або поширені і за її межами; вивчення метафоричних основ внутрішніх форм; етнолінгвістичні описи з орієнтацією на національно-культурні взірці в певному мовному соціумі (с. 191) та дослідження ареалу побутування регіоналізмів, локалізмів, архаїзмів. Н. Д. Коваленко демонструє це на прикладі позначення такого позитивного стану високого рівня психічної активності, як «радість», коли в мовленні діалектоносіїв побутують фразеологізми двох семантичних рядів 'сміятися' і 'дуже сміятися' (с. 192).

За матеріалами словників, текстів зв'язного мовлення, серед компонентів фразеологізмів виявлено регіоналізми в складі всіх частин мови, найбільше серед іменників: *вочі – очі – палуди – балухи – баньки; рот – тисок – тисляк – гамба – темба – гавдра; гарячка – глушканя – глушка* та ін. (с. 110 – 111). Отже, дослідження компонентного складу фразем говіркового мовлення з погляду вияву ознак номінацій сприяє розкриттю природи називання, з'ясуванню особливостей творення, змін, функціонування та територіального поширення сталих виразів. У говірках, як і в літературному стандарті, фраземи завжди мають етнокультурний компонент, який може

дещо по-різному репрезентувати рівень виразності, виявлятися в часовому зіставленні з іншими говорами. Емпірична база говірок засвідчила активізацію всіх потенційних можливостей фразем, що доводить їхню багатоплановість, а також високий рівень продукування нових семантичних відтінків і контекстуальних варіантів.

У спілкуванні з респондентами, на матеріалах текстів говіркового мовлення виявлено, що в момент комунікації фразема виконує роль основного елемента в передачі знань, досвіду, але здебільшого – у вираженні експресії та емоцій.

У четвертому розділі «Традиційна культура у дзеркалі фразеологізмів говірок» підкреслено, що фраземи діалектного мовлення з компонентами-символами етнокультури транслюють і зберігають культурні цінності нації, тому важливо виявити їхні територіальні особливості та семантичні можливості для з'ясування проблемних питань про збереження чи втрату говіркових явищ, про нашарування та глибинний у часі зв'язок між регіоналізмами і компонентами фразеологізмів. У вживанні виразів із компонентами на позначення оселі та окремих її елементів (*хата, двері, піч, стіна, поріг, кут*), господарських приміщень, частин огорожі (*ворота, тин, пліт, хлів*), предметів побуту та господарювання (*цвях, сито, решето, голка* та ін.), номінаціями тваринного (*півень, каня, індик, лелека*) і рослинного світу (*мак, верба, гарбуз, груша*), основних ключових слів національної культури, важливих і визначальних для української нації, спостережено кодування культурної інформації на рівні фразеологічної системи.

Культурно-національна конотація семантики багатьох виразів пов'язана з реаліями, хоч такі назви відбивають зацікавленість людей у символічних властивостях предметів свого культурного середовища, що засвідчують фраземи говорів української мови.

Дефініції досліджуваних лексем ніяк не обмежують культурної конотації фразеологізмів із такими компонентами, що безпосередньо пов'язані зі світоглядом українського народу, наділенням елементів

навколишнього світу символічними властивостями. Культурно-національна конотація семантики багатьох виразів пов'язана з рослинними реаліями, хоч ці назви відбивають не власне флору, а швидше зацікавленість людей у символічних властивостях елементів свого культурного середовища, що засвідчують фраземи говорів української мови.

На ґрунті метафоризованого переосмислення номінацій утворені народні фразеологізми, що засвідчують своєрідність народного мислення та світобачення, побудовані на національних світоглядних принципах.

У поданій до захисту роботі дисертантка чітко формулює мету, яка, на наш погляд, охоплює кілька аспектів (дослідити склад, семантику, ареальне варіювання, особливості функціонування фразеологізмів українських діалектів, відтворення мовної картини світу українців засобами традиційної народної фразеології). Це, своєю чергою, відображено в завданнях, яких нараховуємо сім. Усі завдання праці виконано, що переконує нас у їхній важливості й доцільності.

Авторка дисертаційної праці чітко визначає її актуальність, формулює зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; указує на об'єкт і предмет дослідження; наголошує на джерельній базі; демонструє наукову новизну та практичне значення праці. Усе це засвідчує відповідність дисертації тим вимогам, які ставлять до робіт такого типу. Хотілося б звернути увагу на широке коло джерел дослідження, серед яких і сучасні записи діалектного мовлення, і здійснені раніше.

Дисертація насичена великою кількістю фактичного матеріалу, з допомогою якого авторка праці демонструє антропоцентризм фразеологізмів, підтверджений широким спектром значень і варіантів (с. 309); зміну граматичної категорії числа, що здатна повністю впливати на семантику та образність фразеологізму (с. 308); виявляти подібність форми і значення фраземи в різних говірках (с. 315); демонструвати наявність таких базових концептів української культури, як *чоботи, дорога, лава, поріг, осика, вогонь*, у складі фразем української літературної мови і в говірках (с. 320);

показувати, що у свідомості етносу межа «свого» і «чужого» простору є антропо-предметним центром (с. 322); доводити, що структурна модель фразем може бути представлена чисельними прикладами і лексичними варіантам (с. 323); зміст концепту залежить від світоглядних позицій і визначається всією розмаїтістю контекстів його вживання.

Висновки дисертантки посутні, правомірні й не викликають будь-яких сумнівів чи заперечень. Загалом усією своєю працею Н. Д. Коваленко доводить, що із кінця ХІХ ст. і до сьогодні пошуки шляхів і методик запису фразеологізмів народного мовлення, їхня систематизація, принципи тлумачення зумовили укладання різних за спрямуванням і призначенням лексикографічних праць, матеріали яких сприяють оновленню й поглибленню наукового пізнання законів мовотворення. Безсумнівно, що цінність таких матеріалів для діахронної і синхронної діалектології з часом відчутно зростає. Теоретичні студії, словники та атласи уможливили зіставний аналіз фразеологізмів говіркового мовлення як крок до з'ясування своєрідності, етимології та генези мовних явищ.

Автореферат дисертації має необхідні структурні частини, відображає основні положення дисертаційної праці, що належним чином апробована на міжнародних та всеукраїнських конференціях, семінарах, наукових форумах.

Разом з тим дисертація містить окремі моменти, які потребують доповнення чи уточнення. Тому про них хотілося б поговорити.

1. Зокрема, вважаємо, що варто було б при визначенні методів дослідження чіткіше розрізнити методи і процедури (с. 40), адже наразі метод має визначатися на підставі основного етапу дослідження – осмислення аналізованого матеріалу. При визначенні методу зазвичай не беруть до уваги етапи дослідження (по-перше, збір матеріалу, по-друге, його осмислення, по-третє, інтерпретацію). Їх розглядають як прийоми чи процедури методу. Такі настанови знаходимо в працях Ю. С. Степанова, М. Ф. Алефіренка, В. А. Глуценка.

2. У дисертації проаналізовано назви оселі та її частин, господарських приміщень, предметів хатнього вжитку, знарядь господарської праці у складі фразем територіального мовлення (с. 284), проте обґрунтування доцільності їхнього виділення, на наш погляд, достатньої мірою не зроблено. Тому виникає питання: чому фраземіка з цими компонентами стала предметом детального опису й аналізу?

3. На с. 286 указано, що символіку компонентів назв оселі та її елементів у складі фразем вивчено в білоруській мові В. А. Ляценською і З. У. Шведавою. Виникає питання, які відмінності в символіці цих компонентів спостережено в білоруській та українській мовах?

4. Дисертантка, надавши великого значення опису особливостей функціонування фразеологічних одиниць в говірках української мови, аналізу їхніх значенневих відтінків, усе ж не вдалася до картографічного представлення тих свідчень, які є були в її розпорядженні. А це, на наш погляд, допомогло б виявити переваги й складнощі просторового опису фраземіки та накреслити його перспективи.

Докладний аналіз фраземіки, поширеної в говірках української мови, підкреслює перспективність такого напрямку дослідження, як вияв та опис формального, семантичного та стилістичного варіювання фразем в українському мовному просторі, що сприятиме виявленню варіативно-синонімічних груп, характерних для усього діалектного континууму чи для окремих ареалів і говірок.

Загалом дисертація Наталії Дмитрівни Коваленко «Фразеологія в діалектному мовленні: ареальне варіювання функціонування», виконана на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова (Київ, 2021), відповідає, що це дослідження відповідає всім вимогам «Порядку присудження наукових ступенів» від 24.07.2013, № 567 (зі змінами, внесеними Указом Президента КМУ № 656 від 19.03.2015 та № 1159 від 30.11.2015), і вимогам до оформлення дисертації (Наказ Міністерства освіти і науки України від 12.01.2017), і відповідає

захисту на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук, а її авторка – НАТАЛІЯ ДМИТРІВНА КОВАЛЕНКО – заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова.

Доктор філологічних наук,
професор, завідувач кафедри
української філології та
загального мовознавства
ДЗ «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»
(м. Старобільськ)

К. Д. Глуховцева

Відгук обговорено на засіданні кафедри української філології та загального мовознавства ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ, протокол № 1 від 31 серпня 2021 року).

Підпис засвідчую:
в.о.ректора ДЗ «Луганський національний
університет імені Тараса Шевченка»,
доктор педагогічних наук,
професор

В. С. Курило

*Відгук надійшов до спеціалізованої
вченої ради Д 26.173.01 Інституту україн-
ської мови НАНУ 08.09.2021р.
Членом секретар*

В. М. Фурса